
MONOGRAFIE PRAWNICZE

**KARA ŚMIERCI
W ŚWIETLE SPORU
O RACJONALIZACJĘ KARY**

BRONISŁAW BARTUSIAK

Wydawnictwo C. H. Beck

MONOGRAFIE PRAWNICZE

BRONISŁAW BARTUSIAK • KARA ŚMIERCI W ŚWIETLE SPORU
O RACJONALIZACJĘ KARY

Polecamy nasze publikacje z tego zakresu:

M. Melezini (red.)

KARY I ŚRODKI KARNE. PODDANIE SPRAWCY PRÓBIE. TOM 6

System Prawa Karnego

A. Marek (red.)

ZAGADNIENIA OGÓLNE. TOM 1

System Prawa Karnego

R. Zawłocki, M. Królikowski (red.)

KODEKS KARNY. CZĘŚĆ OGÓLNA. TOM I–II. KOMENTARZ

Duże Komentarze Becka

S. Lelental

KODEKS KARNY WYKONAWCZY. KOMENTARZ, wyd. 3

Duże Komentarze Becka

A. Wąsek, R. Zawłocki (red.)

**KODEKS KARNY. CZĘŚĆ SZCZEGÓLNA. TOM I–II.
KOMENTARZ, wyd. 4**

Duże Komentarze Becka

J. Lechowski

**WARUNKOWE ZWOLNIENIE Z RESZTY KARY POZBAWIENIA
WOLNOŚCI**

Monografie Prawnicze

Legalis

System Informacji Prawnej

www.sklep.beck.pl

**KARA ŚMIERCI
W ŚWIETLE SPORU
O RACJONALIZACJĘ KARY**

BRONISŁAW BARTUSIAK

WYDAWNICTWO C.H. BECK
WARSZAWA 2011

Redakcja:
Aleksandra Drózdź

Redaktor prowadzący:
Natalia Adamczyk

© **Wydawnictwo C. H. Beck 2011**

Wydawnictwo C. H. Beck Sp. z o.o.
ul. Bonifraterska 17, 00-203 Warszawa

Skład i łamanie: © Krzysztof Biesaga
Druk i oprawa: Elpil, Siedlce

ISBN 978-83-255-1283-5

ISBN e-book 978-83-255-2400-5

Spis treści

Wstęp	IX
Bibliografia	XIV
Wykaz skrótów	XXVII
Rozdział I. Kara śmierci w perspektywie wybranych koncepcji filozoficznych	1
§ 1. Zagadnienia wstępne.....	1
§ 2. Starożytność: kara śmierci u <i>Platona, Arystotelesa, Cycerona i Seneki</i>	2
§ 3. Średniowiecze: poglądy św. <i>Tomasza z Akwinu</i>	24
§ 4. Renesans: poglądy <i>Andrzeja Frycza Modrzewskiego</i>	31
§ 5. Szkoła prawa natury XVII-XVIII wieku. <i>Grocjusz, Hobbes, Locke, Rousseau</i>	34
§ 6. <i>C. Beccaria</i> o karze śmierci.....	54
§ 7. <i>Kant</i> i <i>Hegel</i> : od filozofii do dogmatyki prawa karnego.....	60
§ 8. <i>Bentham</i> i utylitaryści.....	67
§ 9. <i>K. Foucault</i> i „postmodernizm”.....	72
§ 10. Uwagi końcowe i podsumowanie.....	73
Rozdział II. Teologiczne spojrzenie na karę śmierci w katolicyzmie, prawosławiu i protestantyzmie	77
Rozdział III. Kara śmierci w międzynarodowych dokumentach, dotyczących praw człowieka. Uwagi o rozumieniu humanitaryzmu oraz sprawiedliwości i miłosierdzia w prawie karnym	114
Rozdział IV. Kara śmierci w zarysie historyczno-kulturowym, ze szczególnym uwzględnieniem prawa polskiego do utraty niepodległości przez I Rzeczpospolitą	138
§ 1. Historia kary śmierci a kontekst kulturowy.....	138
§ 2. Dawne prawo polskie a kara śmierci.....	144
§ 3. Kara śmierci w systemie kar dawnego prawa polskiego.....	149

Rozdział V. Kara śmierci na ziemiach polskich w okresie zaborów	152
§ 1. Zagadnienia wstępne	152
§ 2. Ziemie polskie pod wpływami Francji.....	153
1. Porządek prawny Francji.....	153
2. Porządek prawny na ziemiach polskich pod wpływami Francji.....	154
§ 3. Ziemie polskie pod rządami Austrii	155
1. Porządek prawny Austrii.....	155
2. Porządek prawny na ziemiach polskich pod zaborem austriackim.....	155
§ 4. Ziemie polskie pod rządami Prus	157
1. Porządek prawny Prus.....	157
2. Porządek prawny na ziemiach polskich pod zaborem pruskim.....	157
§ 5. Ziemie polskie pod rządami Rosji	158
1. Porządek prawny Rosji.....	158
2. Porządek prawny na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim	159
Rozdział VI. Kara śmierci w II Rzeczypospolitej	161
§ 1. Kara śmierci w II Rzeczypospolitej do uchwalenia Kodeksu karnego z 1932 r.	161
§ 2. Kara śmierci w II Rzeczypospolitej po uchwaleniu Kodeksu karnego z 1932 r.	165
§ 3. Poglądy karnistów polskich okresu międzywojnia na karę śmierci	166
Rozdział VII. Kara śmierci na terytorium okupowanego Państwa Polskiego w czasie II wojny światowej	181
§ 1. Zagadnienia wstępne	181
§ 2. Ziemie polskie pod rządami III Rzeszy. Terytoria wcielone do Rzeszy i Generalne Gubernatorstwo	182
§ 3. Ziemie polskie pod rządami ZSRR.....	186
§ 4. Kara śmierci w Polskim Państwie Podziemnym	189
§ 5. Uwagi końcowe.....	190
Rozdział VIII. Kara śmierci w polskim prawie karnym od zakończenia II wojny światowej do czasów obecnych	192
§ 1. Kara śmierci w okresie powstawania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.....	192

§ 2. Kara śmierci pod rządami Kodeksu karnego z 1969 r.....	194
§ 3. Okres ograniczania stosowania kary śmierci i usunięcie tej kary z katalogu kar.....	194
§ 4. Statystyki dotyczące orzekania i wykonywania kary śmierci.....	195
§ 5. Wykonanie kary śmierci do roku 1969.....	197
§ 6. Wykonanie kary śmierci po roku 1969.....	199
1. Zasady wykonywania kary śmierci.....	199
2. Przesłanki dopuszczalności wykonania kary śmierci.....	200
3. Egzekucja.....	201
§ 7. Problem możliwości powrotu kary śmierci do polskiego prawa karnego i uwagi końcowe.....	203
Rozdział IX. Problem alternatywy: kara śmierci a kara dożywotniego pozbawienia wolności.....	208
Rozdział X. Analiza argumentów za oraz przeciw karze śmierci.....	215
Rozdział XI. Kara śmierci w literaturze przedmiotu, ze szczególnym uwzględnieniem poglądów współczesnych karnistów polskich. Ku teorii kary.....	225
Rozdział XII. Kara śmierci a racjonalizację kary. Propozycja rozwiązania.....	344
§ 1. Zagadnienia wstępne.....	344
§ 2. Racjonalizacja kary a koncepcja człowieka.....	347
§ 3. Problematyka typologii racjonalizacji kary ze szczególnym uwzględnieniem stanowiska obecnie obowiązującego Kodeksu karnego.....	359
§ 4. Kara śmierci w świetle racjonalizacji kary.....	371
§ 5. Racjonalizacja kary a teoria kary.....	375
§ 6. Kara śmierci w świetle racjonalizacji (teorii) opartych na zasadzie sprawiedliwej odpłaty. Propozycja rozwiązania.....	386
Podsumowanie. Propozycje dalszych badań oraz końcowe wnioski.....	394
Indeks rzeczowy.....	397

Wstęp

Podjęcie problematyki kary śmierci można uznać za zajęcie ryzykowne. Kara ta w teorii prawa karnego w wielu państwach uznawana jest zasadniczo za niehumanitarną i anachroniczną, a w praktyce coraz częściej eliminowana z katalogu kar. Tendencja ta widoczna jest zwłaszcza w krajach rozwiniętych, ze znaczącym wyjątkiem Stanów Zjednoczonych¹. Ponadto dostrzec można widoczną, wyrażaną w szeregu dokumentów międzynarodowych, ewolucję w rozumieniu praw człowieka jako wykluczających lub przynajmniej zasadniczo ograniczających możliwość stosowania kary śmierci. Również w nauczaniu Kościoła katolickiego daje się dostrzec znamienne przesunięcie akcentów². Chociaż uznaje się dopuszczalność tej kary, o czym dowiedzieć się można np. z nowego Katechizmu, dąży się również do jej ograniczenia, a nawet wyeliminowania, o ile to tylko możliwe³. Zapytać też trzeba o celowość zakreślania dla tej dyskusji tak szerokich ram.

Mierząc się z przedstawionymi wyżej wątpliwościami należy po pierwsze zauważyć, że – niezależnie od stanu prawnego – trudno mówić o osiągnięciu pełnego konsensusu w tej sprawie, nie tylko w Polsce. Pojawiają się wciąż głosy o konieczności zaostrzenia kar w nadmiernie – zdaniem niektórych – zliberalizowanym Kodeksie karnym, w tym – przywrócenia kary śmierci. Niezależnie od tego, kara ta z racji swojej drastyczności i złożoności domaga się szerokiej perspektywy, pozwalającej na ujmowanie jej różnych aspektów.

¹ Dogmatyka prawa karnego Stanów Zjednoczonych, czy też szerzej: amerykańskie nauki prawne, są w Polsce stosunkowo mało znane i wywierają niewielki wpływ. Jest to zjawisko o tyle zrozumiałe, że w przypadku Stanów Zjednoczonych, podobnie jak i Wielkiej Brytanii, mamy do czynienia z odrębnym od europejskiego, co do zasad, systemem prawnym. (Dodać trzeba, że mówienie o nim jako o *common law* jest pewnym uproszczeniem). Warto więc uwzględniać w większym zakresie, niż się to czyni zazwyczaj, literaturę tej kultury prawnej. Jest to celowe również dlatego, że spośród państw rozwiniętych jedynie Stany Zjednoczone stosują karę śmierci.

² O sporach dotyczących dopuszczalności kary śmierci w obrębie teologii katolickiej pisze A. Grzeškowiak, autorka znanej monografii: Kara śmierci w polskim prawie karnym, wyd. 2, s. 21. W niniejszej publikacji uwzględniane będzie wyd. 2 monografii A. Grzeškowiak, która została opublikowana po raz pierwszy pod tym samym tytułem, cztery lata wcześniej (Toruń 1978). Zob. również: J. Widacki, Filozofia prawa karnego z punktu widzenia nauki Kościoła, Pal. 1989, Nr 5–7, s. 83.

³ Zob. B. Bartusiak, Kara śmierci w świetle nauki Kościoła Katolickiego ze szczególnym uwzględnieniem Katechizmu Kościoła Katolickiego oraz Encykliki 'Evangelium vitae', [w:] K. Sławik (red.), Współczesna przestępczość. Problemy prawnokarne, kryminalistyczne i kryminologiczne, Szczecin 1996.

Po drugie, mimo wspomnianych na początku okoliczności oraz istnienia w polskiej literaturze prawniczej monografii *A. Grzeškowiak* o karze śmierci oraz wydanej stosunkowo niedawno drugiej – autorstwa *M. Mitera* i *M. Zubika*⁴, nie opuszczało mnie jednak od długiego czasu przekonanie, że temat wart jest ponownego podjęcia. Zajmując się tą problematyką, zauważyłem bowiem szereg nierozwiązanych problemów, jak np. występowanie różnic w założeniach, przyjmowanych w dyskusjach między abolicjonistami i retencjonistami, czyniące wymianę argumentów w pewnym stopniu chaotyczną. Wolno chyba taką dyskusję porównać z rozmową prowadzoną w dwóch, dość różniących się od siebie językach. Szerokie, interdyscyplinarne ujęcie narzuca zaś sama tematyka, posiadająca złożony charakter, wykraczający znacznie poza granice prawa karnego, czy nawet prawa w ogólności. O potrzebie próby pogłębienia dyskusji nad karą śmierci, w szczególności w kontekście dyskusji o racjonalizacji kary kryminalnej oraz ujęcia zagadnienia kary śmierci w szerszych ramach niż się to czyni zazwyczaj, przekonują mnie ponadto opinie, wyrażane przez osoby zajmujące się prawem i filozofią, czy też prawem karnym, lecz bez zamykania się wyłącznie w obrębie zagadnień dogmatyczno-prawnych.

Autorka wymienionej wyżej pracy „Kara śmierci w polskim prawie karnym” pokazuje na złożoność problemu. Używa nawet mocnego sformułowania, że nie istnieje jeden problem kary śmierci. Wyróżnia następnie cztery rodzaje zagadnień: etyczne, filozoficzne, prawne oraz polityczne, które łączy następnie w dwie zasadnicze grupy: 1) filozoficznoprawne i 2) kryminalnopolityczne⁵. Rozważania dotyczące pierwszego rodzaju zagadnień koncentrują się na etycznym wymiarze normy „Nie zabijaj!”: czy ma ona charakter bezwarunkowy, a jeżeli nie, to jakie okoliczności uzasadniają jej zawieszenie. Rozważania dotyczące drugiej grupy omawiają retributywne i prewencyjne teorie kary. W końcu odpowiednie miejsce poświęca się innemu rodzaju argumentom. Sięgnięcie po tę monografię nie tylko potwierdza sensowność zarysowywania szerszych ram w dyskusji o karze śmierci, lecz pozwala także na wytyczenie kierunku poszukiwań. Bliższe przyjrzenie się przedstawianej argumentacji pokazuje bowiem pewne – charakterystyczne dla tej dyskusji – zawężenie problematyki filozoficznej do kwestii ściśle etycznych oraz związanych z teorią kary. Tymczasem kara śmierci rozważana jest w filozofii nie tylko w związku z filozofią prawa, lecz także w szerszym kontekście relacji jednostki i wspólnoty⁶. (Nie chodzi tu oczywiście o wyeliminowanie teorii kary).

W dorobku *L. Lernella*, zasłużonego dla penologii polskiej, znaleźć można szereg argumentów na rzecz szerokiego rozpatrywania problematyki kary. Z jednej strony autor zwraca uwagę na konieczność wyraźnego zakreślenia

⁴ *A. Grzeškowiak*, Kara śmierci w polskim prawie karnym, wyd. 2 popr., Toruń 1982 oraz *M. Mitera*, *M. Zubik*, Kara śmierci w świetle doświadczeń współczesnych systemów prawnych, Warszawa 1998.

⁵ *A. Grzeškowiak*, Kara śmierci, s. 15.

⁶ Ujęcie takie znaleźć można w ciekawym eseju *R. Legutki*, Śmierć i polityka, zamieszczonym w książce tegoż autora *Etyka absolutna i społeczeństwo otwarte*, Kraków 1993, s. 139–154.

poła badań i oddzielenia np. dogmatyczno-prawnych rozważań o karze od badań kryminologicznych⁷. Z drugiej strony pisze on często wprost o filozofii kary⁸, wyróżnia ontologiczne i aksjologiczne aspekty kary kryminalnej, uwzględnia też dorobek nauk szczegółowych, a zwłaszcza w szczególności socjologii⁹. Podsumowując najkrócej stanowisko *L. Lernella* stwierdzić można, że rozważania o karze – niezbędne w każdej pracy zajmującej się karą śmierci, a szczególnie takiej, która rozważa tę karę od strony racjonalizacji kary kryminalnej – nie mogą zaciierać różnic między penologią, jako częścią dogmatyki prawa karnego, a penologią rozważaną np. jako część kryminologii. Pozostając w obrębie prawa karnego, istnieje jednak potrzeba odwołania się do dorobku filozofii w celu wypracowania całościowej teorii kary.

Już po napisaniu tej pracy (lub w trakcie jej kończenia) pojawiły się prace, poświęcone teorii kary, o których trzeba przynajmniej wspomnieć. Są to: „Kara. Podstawy filozoficzne i historyczne” *J. Warylewskiego*, „Podstawy penologii” *J. Utrata-Mileckiego* i dwa artykuły o rozumieniu kary u *Kanta* i *Hegla* w *Ius et Lex*. Osobno wspomnieć trzeba o interesującym przedstawieniu argumentów retencjonistycznych (chodzi o retencjonizm umiarkowany), zawartym „Kara śmierci w obronie życia ludzkiego” *Jerzego Adama Świdzińskiego*.

Trzeba tu też wspomnieć o dyskusji panelowej, której podstawą był raport „Wyzwania wobec nauk społecznych u progu XXI wieku”, przygotowany przez zespół uczonych pod redakcją *I. Wallersteina*. Wśród panelistów znalazł się filozof *J. Woleński*, który rozważając problem interdyscyplinarności w nauce przywołał karę śmierci: „O ile znam historię nauki, to sukcesy badań interdyscyplinarnych pojawiają się wtedy, kiedy wyłania się pewien problem i kompetentni ludzie dochodzą do wniosku, że trzeba ten problem badać z różnych stron i że potrzebne jest współdziałanie fizyki i chemii, chemii i biologii. Rozumiem to w sposób następujący: jeżeli się np. dyskutuje problem kary śmierci w Polsce, jest to niewątpliwie zagadnienie, które powinno być traktowane interdyscyplinarnie. Są tu wątki kryminologiczne, etyczne, penitencjarne i socjologiczne,

⁷ Zob. np.: *L. Lernell*, Podstawowe zagadnienia penologii, Warszawa 1977, s. 13–18.

⁸ Warto zauważyć, że z taką terminologią oraz odwoływaniem się do problematyki filozoficznej można się spotkać już u początków współczesnej polskiej nauki prawa karnego. Dla przykładu przytoczyć można wydane w języku niemieckim dzieło *J. Makarewicza* z 1906 r. i poświęcone zagadnieniom kary, w którego tytule autor posługuje się pojęciem „filozofia prawa karnego” („Einführung in die Philosophie des Strafrechts”, Stuttgart 1906).

⁹ Pewne wątpliwości nasuwa terminologia filozoficzna używana przez *L. Lernella*, np. sposób rozumienia ontologii raczej w kategoriach nauki szczegółowej niż gałęzi wiedzy filozoficznej czy też podział wartości na zagadnienia aksjologiczne, filozoficzne i etyczne. Szczegółowa dyskusja wymagałaby jednak zajęcia się nauką o karze w ogólności, tak jak przedstawia ją autor, co nie jest możliwe. Wspomniane wątpliwości, czy możliwość podjęcia dyskusji z wieloma założeniami, czy twierdzeniami wysuwanymi przez *L. Lernella* nie odbiera w żadnym wypadku wartości jego nauce o karze.

a żaden z tych punktów widzenia sam nie jest w stanie wystarczająco naświetlić tej kwestii. Podobnie jest z aborcją, eutanazją itd.”¹⁰.

W tym miejscu chciałbym przedstawić jeszcze jeden argument, przemawiający na rzecz zarysowywania szerszej perspektywy w sporze o karę śmierci i pokazujący zarazem sposób, w jaki to miałyby się dokonać. W tym celu posłużę się rozróżnieniem, zaproponowanym przez współczesnego filozofa kanadyjskiego *Ch. Taylora*¹¹. Śledząc spory w interesującej go dziedzinie filozofii politycznej, zauważył on, że nie rozróżnia się wyraźnie, a nawet „miesza” ze sobą dwa rodzaje zagadnień: ontologiczne (*ontological issues*) oraz „bieżące”, dotyczące konkretnych rozwiązań i zastosowań (*advocacy issues*). Te pierwsze nie oznaczają opowiedzenia się za jakąś konkretną możliwością, zarysowują one jedynie pole wyborów. Te drugie mają już szczegółowy charakter, dotycząc np. postaw moralnych czy rodzaju prowadzonej polityki. Jeżeli chodzi o interesujące nas kwestie, rozróżnienie to zastosować można np. w ten sposób, że odróżniamy wyraźnie filozofię prawa, założenia antropologiczne czy etyczne, które się przyjmuje (np. wywodząca się z Oświecenia) od konkretnych rozwiązań. Dla przykładu: *M. Cieślak*, pisząc w swoim podręczniku¹² o kierunkach doktrynalnych w prawie karnym i polityce kryminalnej, zaczyna – w sposób świadomy i zamierzony – od Oświecenia, wskazując na aktualność uprawianej wtedy refleksji, np. związanej z prawami człowieka, aktualnej niezależnie od zmieniających się szczegółowych doktryn. Niezależnie od tego, jaki okres w dziejach kultury uznamy za szczególnie znaczący czy też jaki kierunek dogmatyczny (albo jaką filozofię prawa) uznamy za odpowiednią podstawę dla nauki prawa karnego, posługując się rozróżnieniem *Ch. Taylora* powinniśmy postawić pytanie, czy przyjmowane założenia zostały prawidłowo zastosowane w rozwiązaniu konkretnego zagadnienia¹³. Wobec tego, kiedy *M. Cieślak*, zajmując się karą śmierci pisze o jej zasadniczej sprzeczności z godnością człowieka jako podstawowym i decydującym argumentem w dyskusji, konieczna jest analiza, czy tego rodzaju twierdzenie rzeczywiście wynika w jednoznaczny sposób z przyjmowanych przez uczzonego przesłanek, o których sam wyraźnie pisał wcześniej. Otóż nie wdając się w szczegóły trzeba jednak zauważyć, że szereg myślicieli związanych z szeroko pojętym Oświeceniem, przyjmując ideę przyrodzonych praw człowieka czy teorię umowy społecznej (niezależnie od tego, czy należałoby ją interpretować historycznie, czy też hipotetycznie, jako

¹⁰ *A. Flis* (red.), *Wyzwania wobec nauk społecznych u progu XXI wieku*, Kraków 1999, s. 172–173.

¹¹ Zob. *Ch. Taylor*, *Cross-Purposes: The Liberal-Communitarian Debate*, [w:] *Philosophical Arguments*, Cambridge 1995, s. 181–203.

¹² *M. Cieślak*, *Polskie prawo karne. Zarys systemowego ujęcia*, Warszawa 1995, s. 43–62.

¹³ Można i powinno się pytać również o inne kwestie, jak np. o to, czy przyjmowane założenia pozwalają na rozwiązanie danego problemu i czy nie wymagają np. dalszych badań. Filozofia prawa, w której obrębie znajdują się wspomniane założenia nie jest przecież zamkniętym systemem zawierającym uporządkowaną całość najgłębszych podstaw prawa.

legitymizującą władzę) przyjmuje karę śmierci. Nie znaczy to oczywiście, że *M. Cieślak* nie ma prawa do przedstawianej przez siebie od szeregu lat interpretacji; znaczy to wszakże, że celowa jest dyskusja, co z przyjmowanych filozofii wynika w szczegółowych przypadkach. Czy np. logika rozwoju idei praw człowieka prowadzi jednoznacznie do postawy abolicjonistycznej, czy też nieuprawnione są jednoznaczne interpretacje i wnioski¹⁴. Widać tu wyraźnie potrzebę odróżniania w dyskusji poziomu założeń i poziomu bieżących, szczegółowych zagadnień; bezowocna lub przynajmniej bardzo trudna będzie zapewne dyskusja o rozumieniu godności człowieka jako takiej, bez żadnych dodatkowych uściśleń¹⁵.

W tym miejscu pragnę wyrazić swoją wdzięczność tym wszystkim, dzięki którym napisanie tej pracy stało się możliwe. Na początku chcę podziękować mojemu Promotorowi, prof. dr. hab. *Tadeuszowi Bojarskiemu* za wyrażenie zgody na pisanie pod jego kierownictwem tej pracy. Jego wiedza oraz życzliwość i cierpliwość pomogły mi bardzo, zwłaszcza w długich okresach przerw w pisaniu tej pracy, spowodowanych moimi poważnymi kłopotami ze zdrowiem. Dziękuję mu zwłaszcza za dodawanie mi otuchy w chwilach, kiedy sam traciłem nadzieję na skończenie tej pracy. Chcę też podziękować prof. dr. hab. *Józefowi Wąsikowi* za konsultacje dotyczące w szczególności zagadnienia skuteczności kar i empirycznego aspektu problematyki kary kryminalnej oraz za pomoc w odszukiwaniu literatury, zwłaszcza niemieckojęzycznej. Dziękuję również prof. dr. hab. *Pawłowi Dutkiewiczowi* i dr. *Janowi Kiełbasie* za konsultacje dotyczące filozoficznych aspektów kary. Dziękuję prof. dr. hab. *Tadeuszowi Ślipce* SI za konsultacje dotyczące teologicznych i etycznych aspektów kary śmierci. Dziękuję też wszystkim tym, których mi trudno wymienić z nazwiska; dyskusje z nimi pozwoliły mi wyraźniej naświetlić szereg problemów czy też zmodyfikować ich ujęcie. Ważne też dla mnie było ich wsparcie dla mnie i dla mojej pracy. Dziękuję wreszcie *Ludmile Bar* oraz *Katarzynie Kneller* za pomoc w redagowaniu tekstu. Na koniec nie mogę nie wspomnieć o moich Rodzicach, którym zawdzięczam nie tylko możliwość napisania tej pracy.

¹⁴ Warto może w tym miejscu zauważyć, że np. w encyklice *Evangelium vitae* czy w Katechizmie Kościoła Katolickiego daje się zauważyć wyraźne rozróżnienie dwóch poziomów: w pierwszym przedstawia się zasady, w drugim – ich zastosowanie. I tak np. *Jan Paweł II* pisze o godności człowieka i związanej z tym świętości jego życia (poziom pierwszy), zastanawiając się zarazem nad przypadkami szczegółowymi, jak męczeństwo (i jego moralne dobro: życie jest dobrem podstawowym, lecz nie najwyższym) czy problem kary śmierci (możliwość zaistnienia paradoksu, mogącego w pewnych okolicznościach doprowadzać do konfliktu – życie przeciw życiu).

¹⁵ Wątek „pomieszania języków” w dyskusjach etycznych, pociągający za sobą niemożność porozumienia i tendencje do relatywizmu, występuje w filozofii *A. MacIntyre’a*, zaliczanego wraz z *Ch. Taylorem* do tzw. komunitaryzmu. Zob. np.: *A. MacIntyre*, *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*, Warszawa 1996, zwł. Przedmowa do wydania polskiego (s. 3–13) oraz Rozdział I i II (s. 21–59).

Bibliografia

- Andrejew I.*, Beccaria a doktryna polska (w dwóchsetlecie wydania traktatu 'O przestępstwach i karach'), PiP 1964, z. 8-9.
- Andrejew I.*, Kodeks karny, krótki komentarz, Warszawa 1988.
- Andrejew I.*, Polskie prawo karne w zarysie, Warszawa 1989.
- Andrejew I., Lernell L., Sawicki J.*, Prawo karne Polski Ludowej, Warszawa 1954.
- Andrejew I., Świda W., Wolter W.*, Kodeks karny z komentarzem, Warszawa 1973.
- Arendt H.*, Eichman w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła, tłum. *A. Szostkiewicz*, Kraków 2004.
- Arystoteles*, Etyka Eudemejska, tłum. *W. Wróblewski*, [w:] *Dzieła wszystkie*, t. V, Warszawa 1996.
- Arystoteles*, Etyka Nikomachejska, tłum. *D. Gromska*, [w:] *Dzieła wszystkie*, t. V, Warszawa 1996.
- Arystoteles*, Retoryka, tłum. *H. Podbielski*, [w:] *Dzieła wszystkie*, t. VI, Warszawa 2001.
- Augustyn z Hippony*, Państwo Boże, Kęty 1998.
- Badźmirowska-Mastowska K.*, Młodociani sprawcy zabójstw w Polsce, Kraków 2000.
- Bafia J.*, Polskie prawo karne, Warszawa 1989.
- Bafia J., Hochberg L., Siewierski M.*, Ustawy karne PRL. Komentarz, Warszawa 1965.
- Bafia J., Mioduski K., Siewierski M.*, Kodeks karny. Komentarz, Warszawa 1987.
- Bagan-Kurluta K., Szczygieł G. B.*, Zobowiązania międzynarodowe Polski a koncepcja przywrócenia kary śmierci, PiP 2005, Nr 1.
- Balcerowicz B.*, Czym współcześnie jest wojna?, Ethos 2005, Nr 3-4.
- Bantkie Steżyński J. W.*, Historia prawa polskiego napisana i wykładana przed rokiem 1830 w B. Warszawskim Aleksandryjskim Uniwersytecie, Warszawa 1850.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.*, Historia państwa i prawa polskiego, Warszawa 1987.
- Bartoszek K., Courtois S., Margolin J.-L., Paczkowski A., Panné J.-L., Werth N.*, Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania, Warszawa 1999.
- Bartula P.*, Podważenie abolicjonizmu w dziesięć minut, Kapitalista Pow-szechny. Pismo Krakowskiego Towarzystwa Przemysłowego 1998, Nr 4.

- Artykuł ten cytowany jest w wersji zamieszczonej na stronie internetowej: <http://ktp.org.pl/kapitalista/bartula68.html>.
- Bartula P.*, Podważenie abolicjonizmu w dwunastu punktach, [w:] Kara śmierci, *E. Nowicka-Włodarczyk* (red.), Kraków 1998.
- Bartula P.*, Kara śmierci – powracający dylemat, Kraków 1998.
- Bartusiak B.*, Kara śmierci w świetle nauki Kościoła Katolickiego ze szczególnym uwzględnieniem Katechizmu Kościoła Katolickiego oraz Encykliki 'Evangelium vitae', [w:] Współczesna przestępczość. Problemy prawnokarne, kryminalistyczne i kryminologiczne, *K. Sławik* (red.), Szczecin 1996.
- Bartusiak B.*, Filozoficzne aspekty kary śmierci w myśli Platona i św. Tomasza z Akwinu, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, vol. XLVI, Lublin 1999.
- Bartusiak B.*, Kilka uwag o pojęciu suwerenności, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie* 1999, Nr 5.
- Bartusiak B.*, Problematyka kary śmierci w nowożytnej szkole prawa karnego, *Rzeszowskie Zeszyty Naukowe. Prawo – Ekonomia* (seria prawnicza), t. XXIX, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej – Filia w Rzeszowie, Rzeszów 2000.
- Beccaria C.*, O przestępstwach i karach, tłum. *E. S. Rappaport*, Warszawa 1959.
- Becker G. S.*, Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich, Warszawa 1990.
- Bedau H. A.*, The Case against the Death Penalty, [w:] *P. T. Jersild, D. A. Johnson* (eds.), *Moral Issues and Christian Response*, IV ed., Fort Worth, Chicago, San Francisco, Philadelphia, Montreal, Toronto, London, Sydney, Tokyo 1988.
- Bednarzak J.*, W sprawie wymiaru kary za najbardziej groźne zabójstwa, *NP* 1977, Nr 5.
- Bednarzak J.*, Wymiar kary w sprawach o zabójstwo, *NP* 1975, Nr 10–11.
- Benedyktowicz W.*, Co powinniśmy czynić. Zarys ewangelickiej etyki teologicznej, Warszawa 1975.
- Bentham J.*, Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa, Kraków 1958.
- Bentkowski A.*, Czy nowy kodeks karny bez kary śmierci?, *Pal.* 1994, Nr 7–8.
- Bentkowski A., Wąsik J.*, Związki kary śmierci z karą dożywotniego pozbawienia wolności w ostatnim projekcie kodeksu karnego (luty 1995 r.), [w:] *K. Sławik* (red.), *Współczesna przestępczość. Problemy prawnokarne, kryminalistyczne i kryminologiczne*, Szczecin 1996.
- Berman H. J.*, Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej, Warszawa 1995.
- Bielicki T.*, O pewnej osobliwości człowieka jako gatunku, *Znak* 1993, Nr 452.
- Bobbio N.*, Liberalizm i demokracja, Kraków–Warszawa 1998.
- Bock M., Feuerhelm W., Schwind H.-D.* (hrsg.), *Festschrift für Alexander Böhm zum 70. Geburtstag am 14. Juni 1999*, Berlin–New York 1999.
- Bogunia L.* (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, Wrocław 1997.

- Bojarski W.*, Kara śmierci w prawach państw antycznych, [w:] *H. Kowalski, M. Kuryłowicz*, (red.), Kara śmierci w Starożytnym Rzymie, Lublin 1996.
- Bojarski T.*, Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej, Warszawa 2003.
- Bojarski T., Skrętowicz E.* (red.), Problemy reformy prawa karnego, Lublin 1993.
- Bojarski M., Giezek J., Sienkiewicz Z.*, Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna, Warszawa 2004.
- Bourke V.J.*, Historia etyki, Toruń 1994.
- Buchała K.*, Niektóre problemy wymiaru kar najsurowszych, PiP 1976, Nr 11.
- Buchała K.*, O węzłowych pojęciach związanych z sensem kary, NP 1969, Nr 2.
- Buchała K.*, Prawo karne materialne, Warszawa 1980.
- Buchała K., Cwiąkowski Z., Szewczyk M., Zoll A.*, Komentarz do kodeksu karnego. Część ogólna, Warszawa 1994.
- Buchała K., Zoll A.*, Polskie prawo karne, Warszawa 1997.
- Buchała K.*, Kara śmierci: argumenty za oraz przeciwko tej karze, [w:] *E. Nowicka-Włodarczyk* (red.), Kara śmierci, Kraków 1998.
- Buchała K., Zoll A.*, Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do art. 1-116 Kodeksu karnego, Kraków 1998.
- Buckle S.*, Prawo naturalne, [w:] *P. Singer* (red.), Przewodnik po etyce, Kraków 1998.
- Buttiglione R., Merecki J.*, Europa jako pojęcie filozoficzne, Lublin 1996.
- Campbell T. D.*, Nauki prawne, [w:] *R. E. Goodin, Ph. Petit* (red.), Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej, Warszawa 1998.
- Camus A.*, Rozważania o gilotynie, *Hesse H.*, Egzekucja, *Maistre J. de*, Portret kata, Kraków, brw.
- Chudy W.*, Przeciwno karze śmierci, Ethos 1989, Nr 5.
- Chybiński O., Gutekunst W., Świda W.*, Prawo karne. Część szczególna. Warszawa-Wrocław 1964.
- Chyrowicz B.*, Zamiar i skutki. Filozoficzna analiza zasady podwójnego skutku, Lublin 1997.
- Ciepiły F.*, O dowartościowanie retributywnej racjonalizacji kary, [w:] *A. Dębiński, M. Gałzka, R. G. Hałas, K. Wiak* (red.), *Hominum causa omne ius constitutum est*. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak, Lublin 2006.
- Cieślak M.*, Problem kary śmierci (artykuł dyskusyjny), PiP 1966, z. 12.
- Cieślak M.*, O węzłowych pojęciach związanych z sensem kary, Nowe Państwo 1969, Nr 2.
- Cieślak M.*, Polskie prawo karne. Zarys systemowego ujęcia, Warszawa 1995.
- Cieślak W., Janczukowicz K.*, Zestawienia porównawcze. Kodeksy karne 1969<=>1997, Sopot 1998.
- Ciosek M.*, Psychologia sądowa i penitencjarna, Warszawa 2001.
- Condorcet A. N.*, Szkic obrazu postępu ducha ludzkiego poprzez dzieje, Kraków 1957.

- Copleston F.*, A History of Philosophy, t. I., Burns and Oates Limited 1961. Zob. tł. polskie: *Copleston F.*, Historia filozofii, t. I Grecja i Rzym, tł. *H. Bednarek*, Warszawa 1998.
- Copleston F.*, Historia filozofii, t. II, Warszawa 2000.
- Czapów C.*, *Jedlewski S.*, Pedagogika resocjalizacyjna, Warszawa 1971.
- Czawiński A.*, *Gradoń K.*, Seryjni mordercy, Warszawa 2001.
- Danecki J.*, Podstawowe wiadomości o islamie, t. I-II, Warszawa 1997.
- Davies N.*, Boże igrzysko. Historia Polski, t. II, Kraków 1992.
- Domański J.*, Sprawiedliwość i miłosierdzie w systemie cnót politycznych Wincentego Kadłubka, TP 2003–2004, Nr 1.
- Dębiński A.*, Kara śmierci w świetle literatury wczesnochrześcijańskiej, [w:] *A. Dębiński, M. Kuryłowicz*, Religia i prawo karne w starożytnym Rzymie, Lublin 1998.
- Doroszewski W.* (red.), Słownik języka polskiego, t. I–XI, Warszawa 1996.
- Dudkiewicz P.*, Problem aksjologicznych podstaw prawa we współczesnej polskiej filozofii i teorii prawa, Kraków 1996.
- Dulles A.*, Catholicism and Capital Punishment, First Things, April 2001. Artykuł ten cytowany jest w wersji, którą znaleźć można między innymi na stronie internetowej: <http://www.leaderu.com/ftissues/ft0104/articles/dulles.html>
- Dyjakowska M.*, Uwagi Marka Tuliusza Cyncerona o karze śmierci, [w:] *H. Kowalski, M. Kuryłowicz* (red.), Kara śmierci w starożytnym Rzymie, Lublin 1996.
- Eilstein H.*, Filozoficzne aspekty kary głównej (głos w dyskusji), EF 1996, Nr 21.
- Eysenck H. i M.*, Podpatrywanie umysłu, Gdańsk 1996, s. 60, [w:] *H. Machel*, Kara śmierci jako kontragresja, PWP 1998, Nr 20–21.
- Fajnberg J.*, *Leonieni M.*, Kodeks karny z orzecznictwem okresu powojennego, Łódź 1958.
- Fesch J.*, Za pięć godzin zobaczę Jezusa, Warszawa 2005.
- Filek J.*, Wołanie o śmierć. Etyka wobec 'zabijania za karę', [w:] *E. Nowicka-Włodarczyk* (red.), Kara śmierci, Kraków 1998.
- Filozofia a nauka. Zarys encyklopedyczny, praca zbiorowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- Finnis J.*, Prawo naturalne i uprawnienia naturalne, Warszawa 2001.
- Flis A.* (red.), Wyzwania wobec nauk społecznych u progu XXI wieku, Kraków 1999.
- Foucault M.* (red.), Ja, Piotr Rivi re, skorom już zaszlachtował moją matkę, moją siostrę i brata mojego..., Przypadek matkobójcy z XIX wieku, Gdańsk 2002.
- Foucault M.*, Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France, 1976.
- Foucault M.*, Nadzorować i karać. Narodziny więzienia, Warszawa 1998.
- Frankowski S.*, Dyskusja nad artykułem prof. M. Cieślaka: Problemy kary śmierci, PiP 1966, z. 12.

- Frankowski S.* (red.), *Prawo karne niektórych państw Europy Zachodniej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1982.
- Frey Ch.*, *Etyka protestantyzmu od reformacji do czasów współczesnych*, Kraków 1991.
- Fuller L. L.*, *Anatomia prawa*, Lublin 1993.
- Frycz Modrzewski A.*, *Do senatu, szlachty i narodu polskiego druga mowa o karze za mężobójstwo*, [w:] *B. Nadolski* (red.), *Mowy staropolskie (wybór)*, Wrocław 2005.
- Gałdowa A.*, *Powszechność i wyjątek*, Kraków 1992.
- Gardocki L.*, *Prawo karne*, wyd. 4 zmienione i poszerzone, Warszawa 1999.
- Gilligan J.*, *Wstyd i przemoc. Refleksje nad śmiertelną epidemią*, Poznań 2001.
- Gilson É.*, *Tomizm. Wprowadzenie do filozofii św. Tomasza z Akwinu*, Warszawa 1998.
- Glaser S.*, *Kara odwetowa a kara celowa. (Zalety i braki teorii pragmatycznej)*, Lublin 1924.
- Glaser S.*, *Polskie prawo karne w zarysie*, Kraków 1933.
- Glaser S., Mogielnicki A.*, *Kodeks karny. Komentarz*, Kraków 1934.
- Glucksmann A.*, *Dostojewski na Manhattanie*, Warszawa 2003.
- Gofroń C.*, *Przewodnik do prawa karnego*, Lublin 1960–1961.
- Grajewski H.*, *Kara śmierci w prawie polskim do połowy XIV wieku*, Warszawa 1956.
- Gromska D.*, *Wstęp Tłumacza*, [w:] *Arystoteles*, *Etyka Nikomachejska, Dzieła wszystkie*, t. V, Warszawa 1996.
- Gronowska B., Jasudowicz T., Mik C.* (red. i tł.), *Prawa człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, Warszawa 1996.
- Groszyk H., Malarczyk J., Pieniążek A., Seidler G. L.*, *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, wyd. 6, Lublin 1998.
- Grotius H.*, *O prawie wojny i pokoju*, tł. *R. Bierzanek*, t. I–II, Warszawa 1957.
- Grześkowiak A.*, *Kara śmierci w polskim prawie karnym*, wyd. 1, Toruń 1978, wyd. 2 popr., Toruń 1982.
- Grześkowiak A.*, *Kara w poglądach Juliusza Makarewicza*, [w:] *A. Grześkowiak* (red.), *Prawo karne w poglądach Profesora Juliusza Makarewicza*, Lublin 2005.
- Grześkowiak A.* (red.), *Prawo karne w poglądach Profesora Juliusza Makarewicza*, Lublin 2005.
- Grześkowiak A.*, *Znieść karę śmierci!*, *Pal.* 1982, z. 9–10.
- Gubiński A.*, *Zasady prawa karnego*, Warszawa 1986.
- Haag E. van den*, *The Collapse of the Case against Capital Punishment*, [w:] *P. T. Jersild, D. A. Johnson* (eds.), *Moral Issues and Christian Response*, Fort Worth, Chicago–San Francisco–Philadelphia–Montreal–Toronto–London–Sydney–Tokyo 1988.
- Hadot P.*, *Czym jest filozofia starożytna*, Warszawa 2000.
- Hadot P.*, *Filozofia jako ćwiczenie duchowe*, Warszawa 1992.

- Hagemeyerowa H.*, Przedmowa do wydania polskiego, [w:] *G. S. Becker*, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Warszawa 1990.
- Hegel G. W. F.*, *Zasady filozofii prawa*, Warszawa 1969.
- Handelsman M.*, Kara w najdawniejszym prawie polskim. *Historia Polskiego Prawa Karnego*, t. I, Warszawa 1908.
- Hirsch A. von*, *Report of the Committee for Study of Incarceration*, Boston 1986.
- Hobbes T.*, Lewiatan czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego, tł. *Cz. Znamierowski*, Kraków 1954.
- Höffe O.*, *Immanuel Kant*, Warszawa 1994.
- Hofmański P.*, *Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego materialnego, procesowego i wykonawczego*, Białystok 1993.
- Hofmański P.*, *Międzynarodowe prawa człowieka – problematyczne pojęcie czy pojęciowy problem? Nieskuteczna praktyka czy niepraktyczna skuteczność?*, [w:] *J. Skupiński* (red.), *Standardy praw człowieka a polskie prawo karne*, Warszawa 1995.
- Hofmański P.*, *Konwencja Europejska a prawo karne*, Toruń 1995.
- Hodda Z.*, *Ochrona praw człowieka*, Lublin 1998.
- Hood R.*, *The Death Penalty. A Report to the United Nations Committee on Crime Prevention and Control*, Oxford 1989.
- Huntington S. P.*, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997.
- Ingarden R.*, *Książeczka o człowieku*, Kraków 1987.
- Jan Paweł II*, *Dives in misericordia*, 1980.
- Jan Paweł II*, *Evangelium vitae*, 1995.
- Jan Paweł II*, *Salvifici dolores*, 1984.
- Janicka D.*, *Nauka o winie i karze w dziejach klasycznej szkoły prawa karnego w Niemczech w pierwszej połowie XIX wieku*, Toruń 1998.
- Janiszewska-Talago E.*, *Szkoła antropologiczna prawa karnego w Polsce*, Warszawa 1965.
- Janiszewski B.*, *Sprawiedliwość kary. Rozważania w świetle prawnych podstaw jej wymiaru*, [w:] *A. J. Szwarc* (red), *Rozważania o prawie karnym. Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesięciolecia urodzin Profesora Aleksandra Ratajczaka*, Poznań 1999.
- Janowska H.*, *Zabójstwa i ich sprawcy*, Warszawa 1974.
- Jasiński J.*, *Głos przeciw karze śmierci*, PiP 1981, z. 9–12.
- Jasiński J.*, *Kara śmierci w aspekcie prawnym i moralnym*, *Więź* 1979, Nr 10.
- Jasiński J.*, *Kościół wobec kary śmierci*, PiP 1995, z. 7.
- Jasiński J.*, *Przeciw karze śmierci*, PiP 1995, z. 2.
- Jescheck H.-H.*, *Rechtsvergleichende Bemerkungen zur Neugestaltung des Mindestprogramms des Défense Sociale*”, [w:] *M. Bock, W. Feuerhelm, H.-D. Schwind* (hrsg.), *Festschrift für Alexander Böhm zum 70. Geburtstag am 14. Juni 1999*, Berlin–New York 1999.
- Kaczmarek T.*, *Ogólne dyrektywy wymiaru kary w teorii i praktyce*, Wrocław 1980.